

NAAC 'B+' Grade

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture."

- Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

**Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's
ARTS & COMMERCE COLLEGE, KADEPUR**

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Internal Quality Assurance Cell and Research Committee Jointly Organizes

A One-Day Multidisciplinary Online National Seminar

On

CONTRIBUTION OF INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM FOR SUSTAINABLE INDIA

(शाश्वत भारतासाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीचे योगदान)

(MNSCIKSSI - 2026)

CERTIFICATE

This is to certify that

Dr. Shahid Mustak Mulla

Asst. Profesor, Venutai Chavan College, Karad.

has participated in the One-Day Multidisciplinary Online National Seminar
organized by **Arts and Commerce College, Kadepur on Wednesday, 18th February 2026.**

Mr. Dipak C. Devkar
Coordinator, IQAC

Mr. Dilip A. Pawar
Seminar Coordinator

Dr. Vijaya P. Pawar
Seminar Convener

Dr. Lalasaheb G. Jadhav
Principal

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Single Blind Review / Double Blind Review

Volume - XIV | Issue - II
February - July 2026
Marathi Part - II / Hindi Part - I

Impact Factor / Indexing
2026 - 8.246
(www.sjifactor.com)

Ajanta Prakashan

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Single Blind Review / Double Blind Review

Volume - XIV | Issue - II | February - July 2026

MARATHI PART - II / HINDI PART - I

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

Impact Factor / Indexing

2025 - 8.077

www.sjifactor.com

✦ EDITOR ✦

Dr. Vinay Shankarrao Hatole

Assistant Professor, International Center of Excellence in Engineering
& Management (ICEEM) College, Waluj, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

✦ PUBLISHED BY ✦

AJANTA PRAKASHAN

Jaisingpura, Chhatrapati Sambhajinagar. (MS)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal “**GENIUS**”. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad), also Published the same at Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)

Printed by

Ajanta Computer,
Near University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad),
Maharashtra, India

Published by

Ajanta Prakashan,
Near University Gate, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad),
Maharashtra, India
Cell No. : 9579260877, 9822620877
E-mail : ajanta2026@gmail.com, www.ajantaprakashan.in

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 8.077 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha

Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.

Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq

Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit

Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Deepak Sinkar

Assistant Professor, Department of Visual Art, PLC- State University of Performing and Visual Arts, Rohtak Haryana.

Prof. P. N. Gajjar

Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare

Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. Mita Howladar

Assistant Professor, Calcutta Girls B. T. College Kolkata, West Bengal, India.

Brian Schiff

Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia

Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides

Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

Dr. Ritu Sehgal

Assistant Professor, DAV Institute of Engineering and Technology, Jalandhar, Punjab.

Dr. K. B. Laghane

Dean. Faculty of Management Science.
Dean. Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Prof. Avinashi Kapoor

Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Dr. Farhath Ali

Department of Education, Moulana Azad National Urdu University Hyderabad, T.S.

Dr. Hanumanthappa J.
Dept. Of Studies In Computer Science,
University of Mysore, Manasagangotri,
Mysore-570 006, Karnataka, India.

Dr. Asharf Fetoh Eata
College of Arts or Science Salmau Bin
Abdul Aziz University, KAS.

Dr. Kailas Thombre
Research Guide, Dept .of Economics
Deogiri College, Aurangabad, India.

Dr. Isita Lahiri
Dept. of Business Administration,
University of Kalyani, Kalyani West Bengal.

Dr. Nirmala S. Padmavat
Assit. Prof. English Dept. Nutan Mahavidyalaya,
Selu, Dist: Parbhani

Dr. Lalit Gopal
Assistant Professor, Department of Design,
BBK DAV College for Women, Amritsar. (Punjab)

Dr. Kailas Thombre
Research Guide, Dept .of Economics
Deogiri College, Aurangabad, India.

Dr. Lalasaheb G. Jadhav
Principal,
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. - Kadegaon,
Dist.-Sangli, Maharashtra.

Prof. Dr. Vijaya P. Pawar
Head, Department of Marathi,
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. - Kadegaon,
Dist.-Sangli, Maharashtra.

Prof. Mr. Dilip A. Pawar
Head, Department of Political Science,
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. - Kadegaon,
Dist.-Sangli, Maharashtra.

Prof. Mr. Dipak C. Devkar
Department of English,
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. - Kadegaon,
Dist.-Sangli, Maharashtra.

Mr. Shivarj A. Uthale
Department of English,
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. - Kadegaon,
Dist.-Sangli, Maharashtra.

MESSAGE FROM EXECUTIVE PRESIDENT

Dear Scholars, Academicians, Researchers and Students,

It gives me great pleasure to extend my greetings on the occasion of the publication of this special journal issue comprising selected research papers from the One-Day Multidisciplinary Online National Seminar on “Contribution of Indian Knowledge System for Sustainable India”, organized by Arts & Commerce College, Kadepur.

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur, has always been committed to the noble mission of disseminating education for knowledge, science and culture, especially in rural and remote areas. The Indian Knowledge System represents a rich intellectual and cultural heritage that provides sustainable and value-based solutions to contemporary challenges. Integrating this traditional wisdom into modern academic discourse is essential in the context of holistic development and the National Education Policy (NEP) 2020.

We are proud that the selected and peer-reviewed research papers of this seminar are being published in the UGC-listed, Peer Reviewed & Refereed Journal “GENIUS” (ISSN 2279-0489, Journal No. 47100, Impact Factor 7.373). This publication ensures academic credibility, quality dissemination, and wider recognition of scholarly contributions.

I sincerely appreciate the efforts of the Principal, Convener, Editorial Board, Organizing Committee members, and all contributing authors for their dedication and academic commitment. I am confident that this journal issue will serve as a valuable reference for researchers and contribute meaningfully to the promotion of Indian Knowledge Systems and sustainable development.

I convey my best wishes for the continued success of such scholarly endeavors.

Prin. Abhaykumar Salunkhe

Executive President

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur.

MESSAGE FROM PRINCIPAL

It gives me immense pleasure to present this message for the Journal Publication of the One-Day Multidisciplinary Online National Seminar on “Contribution of Indian Knowledge System for Sustainable India (MNSCIKSSI – 2026)”, organized by the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) and Research Committee of Arts and Commerce College, Kadepur.

Rooted in the noble vision of “Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture” envisioned by Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe, our institution has always strived to blend tradition with modernity. This seminar stands as a significant academic endeavor to explore the richness of Indian Knowledge Systems (IKS) and their relevance in building a sustainable and value-based society in the contemporary era.

The theme of the seminar thoughtfully aligns with the spirit of the National Education Policy (NEP) 2020, which emphasizes the integration of indigenous knowledge traditions into modern educational frameworks. Indian Knowledge Systems—encompassing philosophy, literature, governance, economics, ecology, health sciences, and social thought—offer timeless insights that can effectively address present-day global challenges such as environmental sustainability, ethical governance, social harmony, and holistic development.

I am delighted that the research papers presented in this seminar are being published in the Peer-Reviewed and UGC Listed Journal “GENIUS” (ISSN 2279-0489). This publication will serve as a valuable academic repository and a platform for scholars, researchers, faculty members, and students to contribute to meaningful intellectual discourse. The multidisciplinary nature of this seminar has encouraged collaborative research across languages, social sciences, commerce, and allied disciplines, thereby strengthening academic integration and research culture.

I sincerely appreciate the dedicated efforts of the Seminar Convenor, Organizing Committee, IQAC, Research Committee, resource persons, session chairs, and all contributors whose scholarly participation has enriched this academic initiative. I also extend my heartfelt gratitude to our parent institution, Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur, for its constant encouragement and visionary leadership.

I am confident that this journal publication will inspire further research on Indian Knowledge Systems and promote sustainable thinking rooted in our cultural heritage. May this collective academic endeavor contribute significantly toward building a self-reliant, value-oriented, and sustainable India.

With best wishes for continued academic excellence and research advancement

Dr. Lalasaheb G. Jadhav

Principal
Arts and Commerce College, Kadepur
Tal. Kadegaon, Dist. Sangli

MESSAGE FROM CONVENER

Dear Scholars, Researchers, Faculty Members and Students,

It gives me immense pleasure to present this special journal issue comprising selected research papers from the One-Day Multidisciplinary Online National Seminar on “Contribution of Indian Knowledge System for Sustainable India” organized by Arts & Commerce College, Kadepur (IQAC and Research Committee).

The Indian Knowledge System represents a profound intellectual heritage rooted in values, sustainability, and holistic development. In the context of the National Education Policy (NEP) 2020, integrating traditional Indian wisdom with contemporary academic frameworks is both relevant and necessary. The seminar provided a national academic platform for meaningful deliberations on the role of Indian Knowledge Systems in achieving sustainable development and building a resilient India.

The research papers included in this volume have undergone a rigorous peer-review process and are published in the UGC-listed, Peer Reviewed & Refereed Journal “GENIUS” (ISSN 2279-0489, Journal No. 47100, Impact Factor 7.373). This ensures academic quality, authenticity, and wider scholarly dissemination of the research contributions.

The articles in this issue reflect multidisciplinary perspectives and highlight the alignment of Indian Knowledge traditions with Sustainable Development Goals (SDGs). I am confident that this publication will serve as a valuable academic resource for researchers, academicians, and students.

I extend my sincere gratitude to the esteemed Patrons, Resource Persons, Editorial Board Members, and all contributing authors for their dedication and scholarly efforts. I wish all contributors continued success in their academic pursuits.

Prof. Dr. Vijaya P. Pawar

Head, Department of Marathi,
Arts & Commerce College,
Kadepur, Tal. - Kadegaon,
Dist.-Sangli, Maharashtra.

KEYNOTE ADDRESS

Contribution of IKS for Sustainable India

Bhārata has always been an enlightened civilisation. The eternal Vedic knowledge corpus, which forms the cornerstone of this civilisation and culture, gave rise to fourteen branches of knowledge under the Indian Knowledge Systems (IKS), known as 'Caturdaśavidyāsthānāni'.

These are four Vedas: 1. Ṛgveda, 2. Yajurveda, 3. Sāmaveda and 4. Atharvaveda; six Vedāṅgas: 1. Śikṣā – phonetics and the science of Vedic pronunciation, 2. Kalpa – science of rituals and infrastructure for performing various yajnas, 3. Vyākaraṇa – linguistics and grammar, 4. Nirukta – science of etymology, 5. Chandas – science of prosody, 6. Jyotiṣa – astronomy and astrology; as well as four Upāṅgas: 1. Purāṇas and Itihāsas – literature on historical facts, gods and sages (Ramayana, Mahabharata, ad 18 principal Puranas), 2. Dharmaśāstras – law, ethics and governance, 3. Mīmāṃsā – science of interpretation of Vedic statements, 4. Nyāyavistara – science of logic and argumentation. Nyaya includes other philosophical systems as well. With the addition of 4 Upavedas; 1. Ayurveda, 2. Dhanurveda, 3. Natyasastra and 4. Arthasastra/Sthapatyaveda, the knowledge traditions became 18. Cultural development of Bharatiya Sanskrit is witnessed through 64 Kalas; whereas scientific advancement is manifested by various sciences written in Sanskrit.

History has witnessed this civilisation suffer from the mass amnesia regarding its native knowledge legacy at least as far as mainstream education is concerned. Now, following the implementation of the NEP (National Education Policy) 2020, the resurgence and reclamation of bhāratīya-jñānaparamparā have begun.

The three-fold vision of NEP – namely, Indian ethos, respect for values, and the concept of a global family helped to instil a deep-rooted pride in being an Indian, not only in thought but also in spirit, intellect, and deeds. Highlighting the four objectives of NEP: Indian perspective, interdisciplinary or multidisciplinary studies, scientific rigour with experimentation, and innovative approaches are meant not only to strengthen the higher education in India; but also to contribute substantially to the sustainability and continuity of our rich civilizational wisdom.

I congratulate Sri Swami Vivekananda Shikshan Sanstha Kolhapur's Arts and Commerce College, Kadepur for organising a one day Multidisciplinary online National Seminar on IKS for Sustainable India, and wish the management the best in their endeavour to protect, preserve and promote IKS.

Dr. Gauri Mahulikar

Academic Director,
Chinmaya International Foundation,
Ernakulam, Kerala, India

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अनु.क्र.	लेख आणि लेखकचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	महाभारतातील 'शांतीपर्व': राजधर्माची संकल्पना आणि वर्तमान राजकारणातील तिची प्रासंगिकता डॉ. शाहीद मुस्ताक मुल्ला	१-६
२	भारताच्या शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त प्राचीन ग्रामीण अर्थव्यवस्था डॉ. सदाशिव राजाराम बनकर	७-१०
३	प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती आणि शाश्वत विकास : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा. शीला बाळासाहेब इंगवले	११-१६
४	लोकसाहित्यातील संस्कृती, नीती व मूल्यव्यवस्था प्रा. स्मिता कोडिबा कालभूषण	१७-२३
५	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि हरित विपणन : परंपरा आणि आधुनिक शाश्वततेच्या उद्दिष्टांमधील दुवा Smt. Chhaya Kashinath Labhade	२४-३१
६	'कृषि-पराशर' आणि 'वृक्षायुर्वेद' मधील तत्वांचा वापर करून शाश्वत शेतीचा आर्थिक आराखडा प्रा. श्रीमती स्नेहल गौतम बनसोडे	३२-३६
७	वारकरी संप्रदायातील भजन-कीर्तन परंपरेचे कलात्मक मूल्यांकन Miss. Tejaswini Jaysing Parabkar Prof. Shivshankar Patwari	३७-४१
८	बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक मानसशास्त्र: एक विश्लेषणात्मक व प्रायोगिक अभ्यास प्रा. श्रीमती वंदना कृष्णत थोरात	४२-४६
९	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि मराठी संत परंपरेतील स्त्री-ज्ञान, भक्ती व सामाजिक प्रबोधन: एक चिकित्सक अन्वयार्थ प्रा. श्री. वसीम इस्माईल आंबेकरी	४७-५०
१०	आत्मनिर्भर भारतासाठी आर्थिक साक्षरतेची गरज व महत्व वाघे गोरख मारुती डॉ. रामटेके अंजली राजेंद्र	५१-५५
११	पालि भाषा संवर्धन: इतिहास आणि वर्तमान प्रा. अमर विलास डोणे	५६-६१
१२	भारतीय ज्ञान प्रणालीचे प्रतिक: कुंभ मेळा Dr. Madhukar Vithoba Jadhav	६२-६६
१३	लोकसाहित्यातील संस्कृती, नीती, मूल्यव्यवस्था डॉ. वंदना माधव चव्हाण	६७-७२

१. महाभारतातील 'शांतीपर्व': राजधर्माची संकल्पना आणि वर्तमान राजकारणातील तिची प्रासंगिकता

डॉ. शाहीद मुस्ताक मुल्ला

राज्यशास्त्र विभाग, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड.

सारांश

महाभारतातील 'शांतीपर्व' हा केवळ धार्मिक उपदेश नसून तो प्राचीन भारतीय राज्यशास्त्राचा (Indian Political Thought) एक प्रगल्भ दस्तऐवज आहे. कुरुक्षेत्राच्या युद्धानंतर युधिष्ठिराच्या मनात निर्माण झालेल्या वैफल्याचे निराकरण करण्यासाठी पितामह भीष्मांनी शरपंजरी असताना जो संवाद साधला, त्यातून 'राजधर्म' ही संकल्पना आकारास आली. या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश शांतीपर्वातील राजधर्माच्या विविध अंगांचा अभ्यास करणे आणि त्या तत्वांची आधुनिक लोकशाही व प्रशासकीय व्यवस्थेशी सांगड घालणे हा आहे. यात राजाची कर्तव्ये, दंडाचे महत्त्व, मंत्रिमंडळ, करप्रणाली आणि प्रजेचे कल्याण या मुद्द्यांचे विवेचन केले आहे. आजच्या राजकीय अस्थिरतेच्या आणि नैतिक अधःपतनाच्या काळात शांतीपर्वातील मूल्ये कशा प्रकारे 'सुशासनासाठी' (Good Governance) मार्गदर्शक ठरू शकतात, याचे विश्लेषण या शोधनिबंधात करण्यात आले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाभारतातील 'शांतीपर्व' या विभागाचा राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून मागोवा घेण्यात आला आहे. या निबंधात राजधर्माचे स्वरूप, दंडनीती, मंत्रिपरिषद आणि आपद्धर्म या संकल्पनांचे सविस्तर विवेचन केले आहे. तसेच, आधुनिक लोकशाही, सुशासन (Good Governance) आणि वर्तमान राजकीय आव्हानांच्या संदर्भात या प्राचीन सिद्धांतांची प्रासंगिकता तपासून पाहिली आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेतील (IKS) हे राजकीय विचार आजही आदर्श राष्ट्रनिर्मितीसाठी कसे मार्गदर्शक ठरू शकतात, हे या संशोधनाचे फलित आहे.

कळीचे शब्द: शांतीपर्व, राजधर्म, भीष्म, दंडनीती, राजकीय नैतिकता, सुशासन.

१. प्रस्तावना

"धर्मं च अर्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभा यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्॥" - महाभारताबाबतची ही उक्ती राज्यशास्त्रालाही तंतोतंत लागू पडते. मानवी जीवनाचे आणि विशेषतः सार्वजनिक जीवनाचे असे कोणतेही अंग नाही, ज्याचा विचार महाभारतात आलेला नाही. कुरुक्षेत्राच्या रणांगणावर रक्ताचे पाट वाहिल्यानंतर, स्वकीयांच्या विनाशाने व्यथित झालेला युधिष्ठिर जेव्हा राज्यत्यागाची भाषा करतो, तेव्हा त्याला कर्तव्याची जाणीव करून देण्यासाठी भीष्म पितामह 'राजधर्माचा' उलगाडा करतात.

राजकारण म्हणजे केवळ सत्ताप्राप्ती नसून, तो समाजाच्या योगक्षेमाचा आधार आहे, हे शांतीपर्व आपल्याला शिकवते. आधुनिक काळात राज्यशास्त्राचा अभ्यास करताना आपण बहुधा पाश्चात्य विचारवंतांकडे वळतो, परंतु भीष्मांनी मांडलेली 'दंडनीती' ही मॅकियावेली किंवा हॉब्स यांच्या विचारांच्या कितीतरी आधी अधिक संतुलित आणि लोककल्याणकारी स्वरूपात मांडली गेली

होती. प्रख्यात राजकीय विश्लेषक प्रा. अशोक चौसाळकर यांच्या मते, भारतीय परंपरेतील राजधर्म हा शासकाला अनियंत्रित सत्ता देत नाही, तर त्याला कर्तव्याच्या आणि नैतिकतेच्या साखळीत बांधून ठेवतो.

भारतीय ज्ञान परंपरेत (IKS) राज्यशास्त्राचा विचार अतिशय प्राचीन काळापासून केला गेला आहे. महाभारताचा 'शांतीपर्व' हा भाग राजकारण आणि प्रशासकीय नीतीचा मेरुमणी मानला जातो. युद्धाच्या विनाशकारी परिणामांनंतर जेव्हा युधिष्ठिर राज्यत्याग करण्याचा विचार करतो, तेव्हा श्रीकृष्ण त्याला भीष्म पितामहांकडे ज्ञानासाठी पाठवतात. भीष्म हे प्रत्यक्ष राजकारणात राहिलेले, अनुभवी आणि धर्माचे मर्म जाणणारे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या मते, "राजा हाच काळाचा निर्माता असतो" (राजा कालस्य कारणम्). प्राचीन काळी जेव्हा युरोपमध्ये राज्यशास्त्राची प्राथमिक चर्चा सुरू होती, तेव्हा भारतात राजधर्माच्या माध्यमातून एका कल्याणकारी राज्याची (Welfare State) संकल्पना मांडली गेली होती. आजच्या २१ व्या शतकात, जिथे राजकारण हे केवळ सत्ता मिळवण्याचे साधन बनले आहे, तिथे 'राजधर्म' ही संकल्पना पुन्हा एकदा केंद्रस्थानी आणणे गरजेचे आहे. राजधर्म म्हणजे केवळ राजाचे वैयक्तिक आचरण नसून, ती एक व्यापक सामाजिक आणि राजकीय संहिता आहे. या शोधनिबंधात आपण हेच पाहणार आहोत की, हजारो वर्षांपूर्वी मांडलेले हे विचार आजही एका लोकशाहीवादी देशाला कशा प्रकारे दिशा देऊ शकतात. महाभारत केवळ एक महाकाव्य नसून तो नीतिशास्त्र आणि राज्यशास्त्राचा विश्वकोश आहे. युद्धाच्या समाप्तीनंतर, युधिष्ठिराला पडलेल्या प्रश्नांना भीष्म पितामहाने दिलेली उत्तरे म्हणजे 'शांतीपर्व'. यात 'राजधर्म' (राजाची कर्तव्ये) हा केंद्रबिंदू आहे. भारतीय राजकीय चिंतनाचा उगम वेदांपासून झाला असला, तरी त्याची परिपक्व अवस्था आपल्याला महाभारतातील 'शांतीपर्व' या भागात पाहायला मिळते. शांतीपर्व हे महाभारताचे १२ वे पर्व असून ते खऱ्या अर्थाने राज्यशास्त्राचा विश्वकोश आहे. १८ दिवसांच्या भीषण युद्धानंतर जेव्हा पांडवांना विजय मिळतो, तेव्हा युधिष्ठिर रणांगणावरील संहाराने व्यथित होतो. सत्तेचा मोह सोडून संन्यास घेण्याची त्याची वृत्ती पाहून श्रीकृष्ण त्याला भीष्म पितामहांकडे राजधर्माचे शिक्षण घेण्यास पाठवतात.

भीष्मांच्या मते, राजधर्म हा सर्व धर्मांचा आधार आहे. ज्याप्रमाणे हत्तीच्या पावलात सर्व प्राण्यांची पावले सामावतात, त्याप्रमाणे राजधर्मात सर्व प्रकारचे कल्याण सामावलेले असते. आजच्या काळात जेव्हा जागतिक स्तरावर राजकीय अस्थिरता आणि नैतिक अधःपतन होत आहे, तेव्हा शांतीपर्वातील हे विचार 'शाश्वत राजकारणाचा' मार्ग दाखवतात.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. शांतीपर्वातील 'राजधर्म' संकल्पनेचे तात्विक आणि व्यावहारिक विश्लेषण करणे.
२. भीष्मांनी मांडलेली प्रशासन व्यवस्था आणि आर्थिक धोरणांचा अभ्यास करणे.
३. वर्तमान भारतीय राजकारणातील चालू घडामोडींशी राजधर्माची प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

३. शांतीपर्वाची संरचना आणि राजधर्माची व्याप्ती

संशोधनाच्या प्रारंभी शांतीपर्वाच्या अफाट व्याप्तीचा विचार करणे अपरिहार्य आहे. महाभारत हे १८ पर्वांचे महाकाव्य आहे, त्यापैकी 'शांतीपर्व' हे १२ वे पर्व आहे. हे महाभारतातील सर्वात मोठे पर्व असून यात एकूण ३६५ अध्याय आणि साधारणपणे १४,७३२ श्लोक आहेत. इतकी मोठी शब्दांची आणि विचारांची पुंजी जगातील इतर कोणत्याही राजकीय ग्रंथात दुर्मिळ आहे.

हे पर्व मुख्यत्वे तीन उप-विभागांत विभागलेले आहे:

१. **राजधर्मपर्व:** यात आदर्श राज्याची निर्मिती आणि राजाच्या दैनंदिन कर्तव्यांचे विवेचन आहे.
२. **आपाद्धर्मपर्व:** संकटाच्या काळात नीतीमध्ये कोणते लवचिक बदल करावेत, याचे मार्गदर्शन यात आहे.
३. **मोक्षधर्मपर्व:** राजाने भौतिक जबाबदाऱ्या पार पाडताना आध्यात्मिक संतुलन कसे राखावे, याचे हे विवेचन आहे.

शांतीपर्व हे तीन उपपर्वामध्ये विभागलेले आहे. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासाठी 'राजधर्मपर्व' केंद्रस्थानी आहे. यात भीष्म स्पष्ट करतात की, राजा हा केवळ एक व्यक्ती नसून ती एक संस्था आहे.

४. राजधर्माची संकल्पना

राजधर्म म्हणजे 'राजाचा धर्म' (The Duty of the Ruler). शांतीपर्वातील राजधर्माचे काही प्रमुख स्तंभ खालीलप्रमाणे आहेत:

अ. राजा कालस्य कारणम्

शांतीपर्वातील सर्वात गाजलेला आणि संशोधनाचा विषय असलेला श्लोक म्हणजे:

"कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम्॥"

भीष्म स्पष्टपणे सांगतात की, देश चांगला आहे की वाईट, यासाठी काळाला किंवा नशिबाला दोष देऊ नका; राजाच (शासकच) काळाला निर्माण करतो. जर शासनकर्ता नीतिमान आणि कार्यक्षम असेल, तर समाजात 'कृतयुग' (सुवर्णकाळ) अवतरते. हा विचार आधुनिक लोकशाहीतील 'राजकीय इच्छाशक्ती' (Political Will) आणि 'प्रशासकीय उत्तरदायित्व' (Administrative Accountability) या संकल्पनांचे मूळ आहे.

ब. दंडनीती: कायद्याचे राज्य (Rule of Law)

भीष्मांच्या मते, दंड हा केवळ शिक्षेचे साधन नसून तो प्रजेचा रक्षक आहे.

"दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति। दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥"

जर समाजात दंडाचा (कायद्याचा) धाक नसेल, तर बळी तो कान पिळी (मत्स्यन्याय) ही प्रवृत्ती बळावेल. आजच्या संदर्भात 'Rule of Law' म्हणजे कायद्याचे राज्य हीच भीष्मांची दंडनीती आहे. शांतीपर्वात 'दंड' या संकल्पनेचा अर्थ केवळ शिक्षा असा नाही. दंड म्हणजे 'शिस्त' आणि 'न्याय'. जर राज्याने दंडाचा वापर न्याय्य पद्धतीने केला नाही, तर समाजात 'मत्स्यन्याय' (बळी तो कान पिळी) सुरू होईल. आजच्या लोकशाहीत संविधानाचे सर्वोच्च स्थान हीच भीष्मांची 'दंडनीती' आहे.

थोडक्यात अपराधी व्यक्ती जर स्वतःचा पुत्र किंवा गुरु असेल, तरीही त्याला दंड मिळणे हाच राजधर्म आहे. आजच्या लोकशाहीत संविधानाचे सर्वोच्च स्थान आणि 'न्यायसंस्थेचे स्वातंत्र्य' ही याच दंडनीतीची आधुनिक रूपे आहेत.

क. करप्रणाली आणि आर्थिक नीती

शांतीपर्वातील करप्रणाली ही 'लोकशाही अर्थशास्त्राचा' उत्तम नमुना आहे. भीष्म म्हणतात की, राजाने कर घेताना 'मधमाशी' आणि 'वाघिणीचे' तत्व पाळावे.

मधमाशी: ज्याप्रमाणे मधमाशी फुलाला इजा न करता मध गोळा करते, तसा कर प्रजेला न छळता घ्यावा.

वाघीण: वाघीण पिल्लाला दातात धरते पण जखम करत नाही, तसा राजकोष समृद्ध असावा पण प्रजेला पिळवणूक वाटू नये.

शांतीपर्वात राजाला कर घेताना मधमाशी आणि वाघिणीचे उदाहरण दिले आहे. कर असा असावा की प्रजेला त्याचे ओझे वाटू नये आणि राज्याचा कोषही रिकामा राहू नये. आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत जिथे 'Laffer Curve' किंवा 'Optimal Taxation' च्या चर्चा होतात, तिथे हजारो वर्षांपूर्वी भीष्मांनी मांडलेले हे सिद्धांत अधिक व्यवहार्य वाटतात. भीष्मांनी मांडलेली करप्रणाली आधुनिक अर्थशास्त्राला लाजवणारी आहे. हे तत्व आजच्या GST आणि Income Tax सुधारणांच्या संदर्भात महत्त्वाचे आहे.

ड. सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि मंत्रिपरिषद

राजा जरी सर्वोच्च असला, तरी त्याने निरंकुश (Dictator) असू नये. भीष्म सांगतात की, राजाने नेहमी मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने वागावे. यात विद्वानांची आणि अनुभवांची परिषद असावी. हे आजच्या 'Cabinet System' चे प्राचीन प्रतिरूप आहे.

५. वर्तमान राजकारणातील प्रासंगिकता

शांतीपर्वातील तत्त्वे आजच्या २१ व्या शतकातील लोकशाही व्यवस्थेत खालीलप्रमाणे लागू होतात:

१. सुशासन आणि सामाजिक सुरक्षा

आज आपण ज्या 'Minimum Government, Maximum Governance' ची भाषा करतो, त्याचा पाया शांतीपर्वात आहे. "प्रजासुखे सुखं राज्ञः" (प्रजेच्या सुखात राजाचे सुख) हे सूत्र आजही जन धन योजना किंवा मोफत रेशन यांसारख्या लोककल्याणकारी योजनांमध्ये दिसून येते. अनाथ, वृद्ध आणि विधवांची जबाबदारी राजाने घ्यावी, असा उपदेश शांतीपर्वात आहे. आधुनिक लोकशाहीत सरकार ज्या सामाजिक सुरक्षा पेन्शन योजना राबवते, त्याचे मूळ या प्राचीन राजधर्मात आहे.

२. आपद्धर्म आणि संकट व्यवस्थापन

शांतीपर्वाचा 'आपाद्धर्मपर्व' हा भाग असामान्य परिस्थितीतील नीतीचे विवेचन करतो. जेव्हा राष्ट्र शत्रूच्या विळख्यात असते किंवा महामारीसारखे संकट येते, तेव्हा सामान्य नीतीचे नियम बदलले जाऊ शकतात. स्वतःचे आणि राष्ट्राचे रक्षण' हा संकटाच्या वेळी सर्वात मोठा धर्म ठरतो. कोविड-१९ च्या काळात लादलेले 'लॉकडाऊन' किंवा लष्करी आणीबाणीच्या काळात मूलभूत अधिकारांवर येणारी गदा, हे भीष्मांच्या 'आपाद्धर्मा'च्या चौकटीत बसणारे निर्णय आहेत. 'Nation First' ही भावना यातूनच अधोरेखित होते.

३. नैतिक नेतृत्व

आज राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण ही चिंतेची बाब आहे. भीष्म सांगतात की, जो राजा स्वतःच्या इंद्रियांवर विजय मिळवू शकत नाही, तो राज्यावर नियंत्रण ठेवू शकत नाही. लाल बहादूर शास्त्री किंवा अटलबिहारी वाजपेयी यांच्यासारख्या नेत्यांचे चारित्र्य भीष्मांच्या 'आदर्श राजा' या संकल्पनेला जवळ जाणारे होते.

४. परराष्ट्र धोरण

भीष्मांनी सांगितलेली 'साम, दाम, दंड, भेद' ही चतुःसूत्री आजही भारताच्या परराष्ट्र धोरणात (Foreign Policy) प्रभावीपणे वापरली जाते. 'साम, दाम, दंड, भेद' या चतुःसूत्रीचा वापर करून राष्ट्राचे हित जोपासणे, हे आजही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख सूत्र आहे. 'सर्जिकल स्ट्राईक' सारख्या कारवाया 'शत्रूच्या कुटिल नीतीला जशास तसे उत्तर' देण्याच्या भीष्म-नीतीशी सुसंगत आहेत.

६. निष्कर्ष

महाभारतातील 'शांतीपर्व' आणि पितामह भीष्मांनी युधिष्ठिराला दिलेला 'राजधर्म' उपदेश यांचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, हा ग्रंथ केवळ एका प्राचीन युद्धाचा उत्तरार्ध नसून, तो मानवी संस्कृतीला लाभलेला राज्यशास्त्राचा एक शाश्वत वारसा आहे. या संशोधनातून निष्पन्न होणारे प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे मांडता येतील:

राजकीय उत्तरदायित्व आणि नेतृत्वाची भूमिका

या संशोधनाचे सर्वात महत्त्वाचे फलित म्हणजे "राजा कालस्य कारणम्" या सिद्धांताची पुनरावृत्ती. भीष्म स्पष्ट करतात की, व्यवस्था कशी आहे यापेक्षा ती चालवणारा नेता कसा आहे, यावर राष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून असते. आजच्या लोकशाहीत जेव्हा राजकीय नेते अपयशाचे खापर परिस्थितीवर किंवा मागील सरकारांवर फोडतात, तेव्हा शांतीपर्व त्यांना कर्तव्याची आणि उत्तरदायित्वाची जाणीव करून देते. एक प्रबळ राजकीय इच्छाशक्तीच समाजात 'कृतयुग' (सुवर्णकाळ) आणू शकते, हा निष्कर्ष आजही तितकाच वैध आहे.

नैतिकता आणि सत्तेचा समन्वय

शांतीपर्वातील राजधर्म हा सत्तेला नैतिकतेच्या अधिष्ठानावर उभे करतो. आजच्या काळात राजकारण हे केवळ 'सत्ता हस्तगत करण्याचे साधन' बनले आहे, परंतु भीष्मांच्या मते सत्ता हे 'लोककल्याणाचे साध्य' आहे. राजाने 'जितेंद्रिय' असणे, म्हणजेच आपल्या वैयक्तिक मोहावर ताबा मिळवणे, ही संकल्पना आजही भ्रष्टाचाराने ग्रासलेल्या राजकीय व्यवस्थेसाठी रामबाण उपाय ठरू शकते. सत्तेचा वापर हा उपभोगासाठी नसून तो 'यज्ञ' म्हणून प्रजेच्या रक्षणासाठी केला जावा, हा या संशोधनाचा मूळ निष्कर्ष आहे.

आर्थिक आणि सामाजिक न्यायाचे सुसूत्रिकरण

भीष्मांनी मांडलेली 'मधमाशी' आणि 'वाधिणीची' करप्रणाली ही आधुनिक अर्थशास्त्रातील 'लोककल्याणकारी राज्याच्या' (Welfare State) संकल्पनेचा पाया आहे. कर आकारणी अशी असावी की ज्यामुळे उद्योजक आणि सामान्य जनता यांच्यावर ओझे

पडणार नाही, परंतु राज्याचा कोषही समृद्ध राहिल. आजच्या जीएसटी (GST) किंवा प्रगत कर सुधारणांच्या काळात, प्रजेला न छळता महसूल गोळा करण्याचे हे प्राचीन तंत्र अत्यंत मार्गदर्शक आहे. तसेच, अनाथ आणि दुर्बलांच्या संरक्षणाची जबाबदारी राज्याने घेणे, हा विचार आजच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांचे (Social Security Schemes) प्रेरणास्थान असल्याचे सिद्ध होते.

लोकशाही आणि संविधानाचे प्रतिबिंब

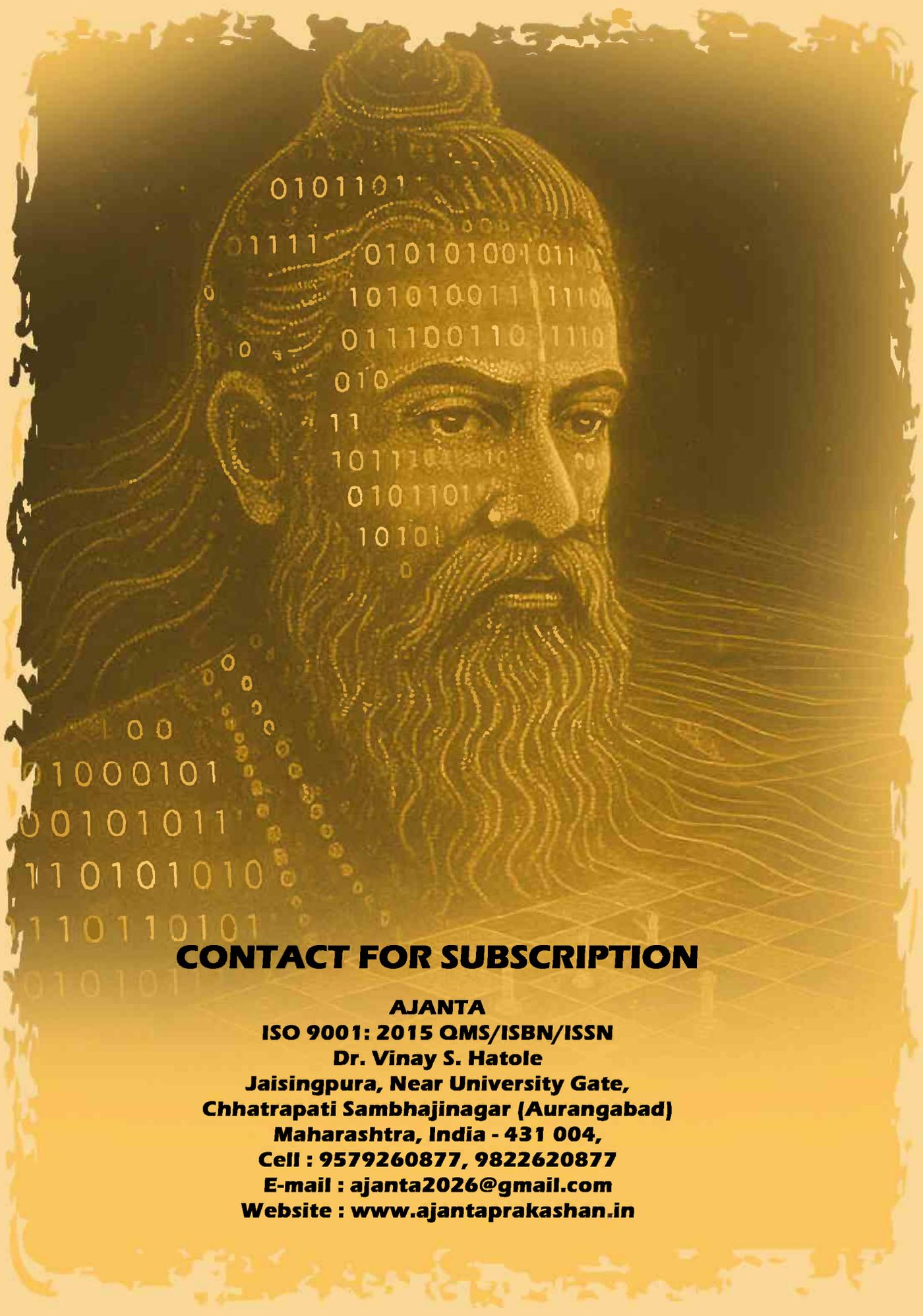
भीष्मांनी मांडलेली 'दंडनीती' ही आजच्या 'Rule of Law' (कायद्याचे राज्य) या संकल्पनेशी पूर्णतः सुसंगत आहे. कायद्यासमोर सर्व समान आहेत आणि अपराधी कितीही मोठा असला तरी त्याला दंड झालाच पाहिजे, हे सूत्र न्यायव्यवस्थेच्या पारदर्शकतेसाठी आवश्यक आहे. तसेच, मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने राज्य कारभार करणे, हे आजच्या संसदीय लोकशाहीचेच प्राचीन रूप आहे.

अंतिम फलित

एकूणच, शांतीपर्व हे सिद्ध करते की राजकारण हा धर्मापासून (नैतिकतेपासून) वेगळा विषय नाही. जेव्हा राजकारणातून नैतिकता वजा केली जाते, तेव्हा मात्स्यन्याय (अराजकता) पसरतो. वर्तमान जागतिक संघर्ष, राजकीय अस्थिरता आणि सामाजिक विखंडन या पार्श्वभूमीवर शांतीपर्वातील राजधर्म हा एक 'शाश्वत मार्गदर्शक' ठरतो. जोपर्यंत शासनकर्ते 'स्वार्थ' सोडून 'परमार्थाने' आणि 'प्रजारंजनाने' कारभार करत नाहीत, तोपर्यंत जागतिक शांतता अशक्य आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेतील (IKS) हा राजधर्म केवळ भारतासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण जगाला 'सुशासनाची' (Good Governance) दिशा दाखवणारा एक प्रकाशस्तंभ आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. अल्लेकर, अ. स. (२०१०). प्राचीन भारतीय शासन पद्धती. (अनु. ग. ब. निरंतर). पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
२. काणे, पां. वा. (२०१७). धर्मशास्त्राचा इतिहास (खंड १ ते ५). (अनु. य. आ. भट). मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
३. गाडगीळ, स. रा. (२०१५). प्राचीन भारतीय राज्यशास्त्र. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
४. देव, शा. मं. (१९९८). महाभारतातील राजधर्म. नागपूर: विजय प्रकाशन.
५. पेंडसे, शं. दा. (१९७२). महाभारताचे सांस्कृतिक महत्त्व. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
६. Buitenen, J. A. B. (1973). The Mahabharata: Book 12: The Book of Peace (Shanti Parva). Chicago: University of Chicago Press.
७. Sharma, R. S. (1991). Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India. Delhi: Motilal Banarsidass.
८. Varma, V. P. (1995). Ancient Indian Political Thought. Delhi: Motilal Banarsidass.

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA

ISO 9001: 2015 QMS/ISBN/ISSN

Dr. Vinay S. Hatole

Jaisingpura, Near University Gate,

Chhatrapati Sambhajnagar (Aurangabad)

Maharashtra, India - 431 004,

Cell : 9579260877, 9822620877

E-mail : ajanta2026@gmail.com

Website : www.ajantaprakashan.in